

تاریخ بوشهر

تألیف

محمد حسین سعادت کازرونی

(۱۲۸۲ - ۱۳۵۴ ه. ق.)

تصحیح و تحقیق

عبدالرسول خیر اندیش

عمادالدین شیخ الحکامی

نشر کازرونیه

تاریخ بو شهر

بر اساس یگانه نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

تألیف: محمدحسین سعادت کازرونی (۱۲۸۲ - ۱۳۵۴ ه. ق.)

تصحیح و تحقیق: عبدالرسول خیراندیش (استادگروه تاریخ دانشگاه شیراز)

عمادالدین شیخ‌الحکمایی (پژوهشگر ارشد مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران)

ناشر: میراث مکتوب

با همکاری

نشر کازرونیه

مدیر تولید: محمد باهر

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شامولوفرد

ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی: مصطفی امیری

صفحه‌آرا: محمود خانی

چاپ اول: ۱۳۹۰

چاپ دوم: ۱۳۹۶

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

بها یا جلد شومیز: ۲۶۰۰۰ تومان

بها یا جلد سخت: ۳۶۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۰۳-۰۳۵-۱

چاپ (دیجیتال): میراث

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است
نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی ناشر: تهران، ش. پ. ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

<http://www.MirasMaktoob.ir>

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	نوزده
نسخه‌های اساسی	بیست
ویژگی‌های نسخه و تصحیح متن	بیست
شیوه نگارش مؤلف	بیست و یک
ضبط اعلام خارجی	بیست و سه
درباره نمایه‌ها	بیست و چهار
علامتهای اختصاری تصحیح متن	بیست و پنج
مقدمه	بیست و هفت
نقد و نظر درباره کتاب تاریخ بوشهر	بیست و هفت
زندگی و آثار مؤلف کتاب تاریخ بوشهر	چهل و شش
زمان تألیف کتاب	پنجاه
تاریخچه تحقیقات درباره بوشهر و اهمیت اثر سعادت	پنجاه و یک
واژه «ملی» در تاریخ بوشهر	پنجاه و نه

□ □ □

مقدمه [مؤلف]	۵
در موقع جغرافیایی و احوالات طبیعی و امور سیاسی و اقتصادی و تقسیمات ملکی سواحل خلیج ایران است	۵
حالات طبیعی و مواقع جغرافیایی سواحل خلیج ایران	۵
مساحت سواحل شرقی خلیج ایران	۷

۷	هوای سواحل خلیج ایران
۷	اقسام باده‌ها در خلیج ایران
۸	مقیاس باران در خلیج ایران
۸	مدّ و جزر
۹	رودهایی که در خلیج ایران می‌ریزد
۹	محصولات خلیج ایران و نواحی
۹	دین و نژاد اهالی
۱۰	معادن و صنایع
۱۰	تقسیمات ملکی سواحل خلیج ایران
۱۰	تقسیمات قدیمه ایالت فارس
۱۱	تقسیمات غیر مرتبه‌حالیه سواحل
۱۳	تاریخ بنای بوشهر و موقع جغرافیایی و احوال سیاسی و اجتماعی و اقتصاد ایران
۱۳	فصل اول - در تاریخ غلبه لشکر اسلام بر این حدود
۱۷	فصل دوم - در تاریخ بنا و تأسیس بوشهر و موقع جغرافیایی آن
۱۹	فصل سوم - در جغرافیای طبیعی و مدنی بوشهر
۱۹	تقسیم شهری
۱۹	عده مساجد شهری
۲۰	تکایای شهری
۲۰	عده حمام‌ها
۲۰	کاروان‌سرا
۲۱	افیس‌ها یا تیمچه تجارتنی
۲۱	عده نفوس و سکنه حومه بوشهر
۲۱	آب و هوای بوشهر و اشجار آن
۲۲	طرز عمارات و خانه‌ها و مساکن بوشهر
۲۳	وسایل حفظ الصّحة
۲۴	شرکت‌های داخله و کمپانی‌های خارجه
۲۴	کمپانی‌های خارجه
۲۴	بانک شاهنشاهی

پیش‌گفتار

متن تاریخ بوشهر از همان اولین تورق، متنی استثنایی برای تاریخ و فرهنگ بوشهر و فارس به نظر رسید. اثری که پس از گذشت حدود ۱۰۰ سال هنوز بوی تازگی می‌دهد و چهره نویسنده را به عنوان مؤلفی آگاه به تاریخ و روش‌های تاریخ‌نگاری می‌شناساند. وی علاوه بر آن‌که به‌خوبی به ریشه‌یابی مسائل پرداخته و ارتباط وقایع ملی و بین‌المللی را با حوادث منطقه روشن می‌کند، برای پی‌جویی برخی مسائل، چون مورخی امروزی، حتی به سراغ اسناد و تلگراف‌های رد و بدل شده در حوادث می‌رود و متن اصل اسناد را به عنوان شاهد ذکر می‌کند. وی از منابع غیر فارسی نیز به‌خوبی بهره گرفته است. چنانکه در یک جا به ترجمه یک متن آلمانی توسط خود نیز اشاره می‌کند. (ص ۲۰۱).

متن موجود متأسفانه ناتمام است و به نظر می‌رسد بخش‌های موجود تدوین نهایی کتاب نباشد. ابتدای متن دارای مقدمه و فصل‌بندی منظم است. اما پس از چهار فصل، متن به صورت ذکر وقایع و حوادث پیش می‌رود که دارای ترتیب نسبی تاریخی است.

سعادت غیر از کتاب حاضر و کتاب تاریخ جزایر و بنادر خلیج فارس، و علاوه بر کتاب‌هایی که خود در متن کتاب از جمله تألیفاتش بر می‌شمارد، به دو اثر دیگر خویش اشاره می‌کند که متأسفانه اطلاعی از آنها نداریم. او یک‌بار از تاریخ دشتستان (ص ۱۱۹) و یک‌بار از تاریخ لنگه (ص ۱۲۹) سخن گفته است. اگر مراد او از این بیان، بخشی از دو تألیف موجود نباشد، باید امیدوار باشیم روزی دو کتاب دیگر از او بیابیم.

باید یادآور شد که اولین اشاره مکتوب به کتاب سعادت در سفرنامه سدیدالسلطنه کبابی

دیده می‌شود: «صبح شیخ محمدحسین سعادت شبانکاره‌ای، رییس اسبق معارف بوشهر مؤلف تاریخ خلیج که حال عضو معارف فارس است آمدند».^۱

نسخه‌ اساس

تنها نسخه موجود از این کتاب، دست‌نویسی متعلق به شادروان حکمت است که به استناد مهر مستطیل صفحه نخست: «کتابخانه اهدایی علی اصغر حکمت ۱۳۴۰»، در این سال به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران اهدا و منتقل شده است. این نسخه در فهرست کتابخانه بدین شکل معرفی شده است:

مؤلف: شیخ محمدحسین سعادت پسر محمدعلی کازرونی.

تاریخ کتابت: سده ۱۴.

تاریخ تالیف: نزدیک به سال ۱۳۴۰ق ساخته شده است.

همه اطلاعات: تاریخ بوشهر: شیخ محمدحسین سعادت پسر محمدعلی کازرونی، ش ۹۵،

نسخ سده ۱۴، جلد تیماج تریاکی مقوایی، خشتی^۲، تاریخ این شهر و بندرهای جنوبی ایران

است و نزدیک به سال ۱۳۴۰ق ساخته شده است، دو نسخه در این کتابخانه هست هر دو به

شماره ۹۵، دومی با جلد مقوایی، به اندازه رحلی.

در فهرست نقل شده، دو دفتر موجود در کتابخانه مرکزی (شماره ۶۵ حکمت)، دو

نسخه از یک کتاب دانسته شده است، اما این دو جلد به‌رغم مشترک بودن دیباچه، دو کتاب

مجزاست: یکی تاریخ بوشهر و دیگری تاریخ جزایر و بنادر خلیج فارس. متن مصحح حاضر تنها

نسخه نخست را دربر می‌گیرد. ترجیح دادیم تألیف دوم به صورت مستقل منتشر شود تا

ارزش و اهمیت آن تحت تأثیر متن حاضر قرار نگیرد و بتواند جایگاه واقعی خود را بیابد.

کتاب دوم نیز به‌زودی منتشر خواهد شد.

ویژگی‌های نسخه و تصحیح متن

متن تاریخ بوشهر در دفترچه‌ای از نوع دفاتر ۲۰۰ برگی جدید، با جلد مقوایی

۱. سدیدالسلطنه، سفرنامه، به تصحیح احمد اقتداری، تهران، به نشر، ۱۳۶۲، ص ۵۷۵. با سپاس از تذکر استاد

اقتداری، سایه‌اش دراز باد! ۲. قطع وزیری است.

سرمه‌ای‌رنگ نوشته شده است. نوع کاغذ صفحات پایانی نازک و خط‌دار است و به همین دلیل خواندن متن را کمی مشکل کرده است.

متن کتاب به خط نسخ با مرکب سیاه و آبی نوشته شده است اما در حاشیه برخی صفحات و یا لابه‌لای سطور، یادداشتهای و تکمله‌هایی به خط شکسته افزوده شده است. در پاره‌ای موارد برخی یادداشتهای برگه‌های کوچکتري نوشته شده و لای اوراق نصب گردیده است. در تصحیح متن به یادداشتهای برگه‌های ضمیمه اشاره شده است. تعداد سطرهای متن، ۱۸ تا ۲۰ سطر است.

در صفحه عنوان کتاب، احتمالاً به خط علی اصغر حکمت، نوشته شده است: «کتاب تاریخ بوشهر، مسوده ناتمام. در حدود ۱۳۴۰ نوشته شده است». نیز از این نسخه به عنوان نسخه خط مؤلف یاد شده است اما به دلیل وجود برخی اشتباهات فاحش در متن کتاب، بی‌تردید نباید تمام متن را خط مؤلف به حساب آورد.

یکی از ویژگی‌های نگارش مؤلف که نشانی از پیشتازی او در توجه به شیوه‌های نوین است، بهره‌گیری او از علائم ویرایشی به شمار می‌آید، از جمله، در متن اصلی، برخی توضیحات داخل پرانتز آورده شده است. بیشتر این موارد در تصحیح متن، به زیرنویس منتقل شد.

نیز یادآور می‌شوم که کار تصحیح متن بر اساس کپی میکروفیلم سیاه و سفید نسخه انجام گرفته است. تردیدی ندارم که تطبیق متن با نسخه اصلی می‌تواند برخی ناخوانایی‌ها را اصلاح کند اما این کار برای من میسر نشد.

شیوه نگارش مؤلف

محمدحسین سعادت در این اثر ارزشمند، سبک نگارش ویژه خود را دارد. در عین سادگی، ادیبانه می‌نویسد. قلم او حال و هوای ادبیات مشروطه را دارد. شاید چون هنوز ساده‌نویسی در آغاز راه است و زبان معیار کاملاً شکل نگرفته است، قلم مؤلف گاهی متأثر از گونه زبانی رایج در جنوب ایران و به‌ویژه گویش بوشهری است. گاه نیز جملات و کلمات در معنایی خاص به کار رفته‌اند. برای نمونه می‌توان از موارد ذیل یاد کرد:

پرشدن و خالی شدن دریا: جزر و مد (ص ۸). دم اسکله: کنار اسکله (ص ۲۹). حضرات انگلیسان: جماعت انگلیسی (ص ۳۰). عرض راه: در طول مسیر (ص ۴۷). در این زمان: در این برهه از زمان (ص ۴۷). بلند و برداشته می شود که منظور از بلند، برداشتن است (ص ۵۲). یک شبان‌وروز: یک شبانه‌روز (ص ۱۵۳ و ۲۱۰). از مثل: از قبیل (ص ۱۵۶). خرج‌تراشی: ریخت‌وپاش و هزین بی جا (ص ۱۷۰). توپ دهن پرکن و تفنگ دهن پرکن: توپ و تفنگی که از سر (لوله) پر می شده است. تفنگ خزینه‌دار: تفنگ خشاب‌دار. توپ سفری: توپ سبک. اسلحه ناریه: سلاح گرم (ص ۴۶). سرا: حیات (ص ۲۲). سورت‌گرم: شدت گرما (ص ۷). مشیله: مسیل یا باتلاق (ص ۱۸). برحه: تکیه (ص ۲۰). عشور: مالیات (ص ۱۴۵). تماشا داد: نمایش داد (ص ۱۶۸). همچنین، مالیات و مالیات‌گیری به صورت «عوامل و عمل» (صص ۱۳۹، ۱۳۸). انحصار دخانیات و ماجرای رژی به صورت «عمل دخانیه» (ص ۱۴۰). تجار ایرانی و غیر ایرانی داخل کشور به صورت «تجار داخله»، «تجار خارجه»، «مال داخله» و «مال خارجه» (ص ۱۳۸ و ۱۴۵). حقوق و مقرری ماهانه به صورت «مبلغی» (ص ۱۵۷). سرمردی: مالیات سرانه (ص ۳۸).

کاربرد واژه‌های فرنگی نیز از دیگر ویژگی‌های نثر او و متون این دوره است:

افیس (ص ۲۱)، استاتیستک (ص ۱۱)، استیم لنج (ص ۱۹۹)، انتریک (ص ۲۰۶)، باستیان (ص ۸۳)، بالیوزگری (ص ۱۹۹)، بمبارد و بمباردمان (ص ۱۹۳، ۱۹۵)، پتاته (ص ۳۵)، پولتیک و پولتیکی (ص ۸۳، ۱۶۴، ۱۸۶)، رشته تلفون (ص ۴۵)، رولسیون (ص ۱۶۰)، ساخلو (ص ۸۹)، سالدات (ص ۱۸۳)، سولجر (ص ۱۶۶)، فارنهایت (ص ۷، ۲۲)، لوروه (ص ۱۵۹).

متن کتاب حاوی اطلاعات ارزشمندی در حوزه‌های مختلف نیز هست. این اطلاعات را می‌توان در موارد ذیل طبقه‌بندی کرد:

نهادهای و مؤسسات تمدنی جدید، مانند: احصائیه، بالیوزگری، قرنطینه، خط آهن و راه آهن، ژاندارمری، راه شوسه، گمرک.

ابزار و وسایل جدید، مانند: اتومبیل، تلفن، چراغ برق، چراغهای الکتریک، تلگراف، دستگاه عکس متحرک، دلیجان.

ابزار و وسائل جنگی، مانند: توپ دهن پرکن، توپ سوزنی اطریشی، توپ کروپ، توپ مکسیم، تفنگ، خشاب.

اوزان و مقیاس‌های جدید و معادله‌های قدیم، مانند: اینچ، متر، میل، زام، فرسخ، ذرع، من، من هاشمی، من تبریز، من شیراز، مثقال، عدل، نگله، قیاس، کرور، گتر.

بادها، مانند: باد لکیزب، باد بارح، باد بری (باد صبا)، باد جنوب، باد سهیلی، باد شمال، باد صبا، باد لحمیر، باد نعشی، بادهای غیر ثابت المهب، ضربه.

کشتی‌ها، مانند: کشتی بخار، کشتی تجارتنی، کشتی جنگی، کشتی شاهی، کشتی شراعی (بادی)، قایق، ماشوه، بکاره.

بیماری‌ها، مانند: بثورات بدن، بثورات صغار (دانه انجیر)، طاعون، پیوک (عرق مدنی). فرهنگ دریا و دریانوردی، مانند: بندکمبار، پایه، جاشو، خلاصی (سرباز بحری)، دایره نما (قطب‌نما).

پول‌ها، مانند: رویه، شاهی، قران، لیرا.

واژه‌های بومی، مانند: جفت، خضروات (سبزیجات)، شال نعمانی، قسب (خرمای خشک)، گاری اسبی، گلک قرمز، مال الخساره، مشیله، مکاری، متیل، هیب و دیلم، نیم شمش، چوب چندل.

ضبط اعلام خارجی

در متن کتاب ضبط اعلام خارجی فرنگی (گاه به چند شکل و گاه متناسب با شیوه تلفظ معمول در دوره قاجاریه یا رسم الخطی متفاوت با امروز نوشته شده است. البته برخی از این موارد به تلفظ متفاوت در زبانهای انگلیسی، فرانسه و آلمانی باز می‌گردد، مانند:

فکستین = فین کن اشتاین (قرارداد ایران و فرانسه)، غاردان - گاردان (ژنرال فرانسوی)، سر هر فرد جنس = سرهار فورد جونز (دیپلمات انگلیسی)، کرنل^۱ ماکس = کلنل ناکس (ص ۱۹۵). فیروری = فوریه (ص ۱۹۸). جنوری = ژانویه «قناسل» و «قنسلات» به جای «کنسول و کنسول‌ها» (ص ۱۵۴ و ۱۷۳). اروپ و انگلتره به جای اروپا و انگلستان، قرانتین و

۱. در نواحی اطراف بوشهر را کرنل یا کرنیل نیز تلفظ می‌کنند. در صفحه ۲۰۱ که اصل اطلاعیه حکومت نظامی انگلیس را منعکس کرده کلنل را به همین صورت نوشته است.

کرانتین به جای قرنطینه.

بنابراین چون متن کتاب رسم الخط واحدی برای واژه‌های فرنگی و برخی کلمات فارسی نداشت، شکل یکسان‌سازی شده کلمات در ویرایش متن حاضر به شرح ذیل است. در کلمات فارسی و عربی، تبدیلیه به ت، در نصره، نصره الدوله و نصره الملک به نصرت ط به ت: اطراق / اتراق، حیاط داوود / حیات داوود، طهران / تهران، باطلاق / باتلاق و حذف واو: دوچار / دچار، ذوغال / ذغال، کومک / کمک
همچنین تبدیل گواتر به گوادر و لنجه و النجه به لنگه و هنجام به هنگام.
در واژه‌های فرنگی جهت یک‌دستی متن این تبدیلهها صورت گرفته است:
آگوست به آگوست / امپراطور به امپراتور / ایتالی به ایتالیا / افریقا به افریقا / انچ به اینچ / بریتانی به بریتانی / بلجیک به بلژیک / بنک به بانک / پولیس به پلیس / جارج به جرج / جنرال به ژنرال / داکتر به دکتر / روتر و رایتر به رویتر / سانسور به سانسور / سبتمبر به سپتامبر / فارنهایت به فارنهایت / فبروری به فبرای / قونسل و قونسول به کنسول / کمپنی به کمپانی / کمسیون به کمسیون / لارد به لرد / مکدونی به مقدونی / ملیون به میلیون / هولاند به هلند.

درباره نمایه‌ها

به منظور دست‌رسی آسان به محتویات اصل متن در پایان متن کتاب چند نوع نمایه تهیه شده است. به عنوان نمونه در باب نمایه کسان می‌توان گفت:
نام کسان در متون کهن و به‌ویژه در دوره قاجار به شکل‌های متفاوتی ممکن است ذکر شده باشد. دلیل این امر نیز وجود شکل‌های مختلف از یک نام، یا وجود نسبت‌های متفاوت خاندانی یا جغرافیایی و دریافت و تغییر القاب یک فرد در دوره‌های مختلف حیات اوست. بنابراین اگر نمایه‌سازی از این نام‌ها آگاهانه صورت نگیرد، علاوه بر آن‌که یک نام ذیل حروف مختلف الفبا قرار می‌گیرند، یافتن ارتباط میان نام‌ها کاری دشوار خواهد بود.^۱

۱. برای توضیح بیشتر درباره این روش نک: شیخ‌الحکامی، عمادالدین، «کاتبان و قاضیان اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، پیشنهادی برای فهرست‌برداری و مستندسازی اسامی»، نامه بهارستان، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، شماره چهار، صص ۱۳۷ - ۱۵۲.